

authorities tried to assimilate separate social communities. Besides, the gentry's passive resistance and economic sabotage from time to time transformed into open desperate struggle for the preservation of their privileges where they used administrative instruments in the provincial governing bodies and gentry assemblies.

Key words: *gentry, province, government, administration, gentry assembly, bureaucracy.*

Отримано: 11.09.2018

УДК 94(477)«1648/1676»

В. В. Степанков

РОЗКОЛ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ Й БОРТЬБА ЇЇ УГРУПУВАНЬ ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У КОЗАЦЬКІЙ УКРАЇНІ (березень 1658 – червень 1663 рр.)

У статті досліджується проблема деструктивного впливу громадянської війни на консолідацію політичної еліти. Вияшено причини загострення боротьби між її основними угрупованнями за гетьманату І. Виговського та усунення ними останнього від влади. Встановлено, що перехід булави до рук Ю. Хмельницького не посприяв згуртуванню еліти. Укладення ним Чуднівського договору стало поштовхом до відособлення лівобережної старшини, котра, за підтримки царя, взяла курс на витворення Лівобережної Гетьманщини. Боротьба між собою за владу угруповань Я. Сомка та В. Золотаренка в умовах наростання невдоволення запорожців і збіднілого козацтва збагаченням старшин, послабили політичний вплив останніх. За таких обставин кошовий І. Брюховецький, опираючись на підтримку рядових козаків і допомогу Москви, добився обрання себе гетьманом Лівобережжя (червень 1663 р.). Так відбувся розкол еліти, що призвів до руйнації унітарного устрою Української держави.

Ключові слова: *політична еліта, угруповання, козацька старшина, боротьба, козацька Україна, гетьман, Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя.*

Актуальність теми зумовлюється відсутністю в історіографії праць, спеціально присвячених її дослідженню. Внаслідок чого залишаються значні прогалини у висвітленні характеру взаємовідносин угруповань політичної еліти під час громадянської війни у козацькій Україні. Окрім досліджені епізодичні сюжети не дозволяють скласти цілісного уявлення про їхню роль у розгортанні міжусобиць і руйнації ними унітарного устрою держави. З-поміж учених, котрі у тій чи іншій мірі торкалися з'ясування даної проблематики, насамперед назвемо В. Брехуненка, А. Бульвінського, А. Востокова, В. Газіна, В. Герасимчука, В. Горобця, В. Ейнгорна, М. Костомарова, П. Кроля, М. Нагельського, Л. Осолінського, Н. Савчук, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Таїрову-Яковлеву, Т. Чухліба тощо.

Потрапивши взимку 1658 р. у скрутну внутрішньополітичну ситуацію, гетьман І. Виговський вдався до залучення іноземних

монархів (хана і царя) для вирішення соціально-політичного конфлікту [11, арк.98-100; 15, с.206; 35, с.148], створивши прецедент для їхнього втручання у внутрішні справи козацької України. В одночасних перемовинах з Варшавою та Московією (кінець лютого – липень 1658 р.) пішов на надмірно великі поступки. Наприклад, погодився повернути Московії контрольовані терени у Білорусі, прийняти воевод із залогами до найбільших міст та царських «комісарів» з військовими підрозділами («... щоб у війську було страшно і бунтів би ніхто починати не смів») для складання 60-тисячного реєстру, а також здійснити перепис міщан, млинів й оренд з метою фіксації їхніх прибутків до скарбниці [13, с.99; 15, с.206-209; 35, с.145, 163, 192-193; 44, с.150-166]. Уповноваживши полковника П. Тетерю на укладення таємного проекту договору з Річчю Посполитою, насамперед дбав не стільки про державні інтереси, а про гарантії безпеки і винагороди для себе, родини і найближчих соратників. Як результат, в узгоджених «Пунктах» П. Тетері від 5 липня навіть не згадувалося про політичну автономію козацької України [21, с.305-306; 42, с.227-235].

Спільна з татарами воєнна кампанія І. Виговського проти повстанців, очолюваних полтавським полковником М. Пушкарем і миргородським полковником С. Довгалем (травень – червень), масові репресії проти місцевої людності, безчинства татар, поява російських підрозділів, чутки про таємні перемовини гетьмана з Варшавою вносили сум'яття у настрої старшин, що вкрай негативно позначалося на елітотворенні, яке насамперед вимагало стабільності політичного життя. Понад половина правобережних полковників і сотників відмовлялася брати у ній участь. Уманський і білоцерківський полковники відверто заявили гетьману, що «... вони більше цього кровопролиття вчиняти не будуть». Розгнівавшись, той наказав їх стратити, але козаки не дозволили вчинити цієї розправи [13, с.116-118, 127; 16, с.143; 41, с.392]. У Лівобережжі начебто за зв'язки з М. Пушкарем розстріляв 2-х полковників й 12 сотників [14, с.315].

Упродовж літа 1658 – весни 1659 рр. продовжувало загострюватися протистояння між «шляхетським» угрупованням І. Виговського й рештою еліти. Його ядро складали родина Виговських, брати Сулими, П. Тетеря, С. Богданович-Зарудний, Г. Лісницький, Г. Гуяницький, І. Груша, І. Нечай, Т. Носач й інші, котрі орієнтувалися на Річ Посполиту. Саме на них покладали надії як гетьман, так і польські можновладці у справі реалізації політичних планів [21, с.309]. Міцнішали позиції «автономістів» московської орієнтації (військовий суддя Ф. Вовк, екс-військовий осавул І. Ковалевський, полковники В. Дворецький, В. Золотаренко, Ф. Лобода, Т. Цюцюра та інші) й, відповідно, послаблювалися – «самостійників» (полковники І. Богун, М. Зеленський, П. Дорошенко з братами, Д. Солонина, О. Гоголь, Ф. Джулай, І. Кравченко, І. Богаченко й інші).

Правда, серед полкової старшини і сотників спостерігалася перевага останніх, свідченням чого стало відхилення розширеною

старшинською радою умов угоди, запропонованої польським посольством, вочевидь, 12 вересня у Гадячі. Не виключаємо, що частина «самостійників» могла підтримувати вимогу Ю. Немирича щодо утворення «Руського Князівства» у межах усіх етноукраїнських земель. Внаслідок чого переговори увійшли в глухий кут. І лише рішення підтримки командуючого союзним татарським військом перекопського мурзи Карач-бея польської сторони, а також надмірна поступливість І. Виговського та його найближчого оточення (текст Гадяцького договору перероблявся бл. 10 разів) зумовили їх завершення у прогашному для козацької України варіанті [21, с.346-347; 30, с.47-48, 74-90; 35, с.345-366; 42, с.237-239; 45, с.154; 47, с.305-319]. Варто погодитися з М. Грушевським, що «Перерібками цими (тобто переписування тексту договору – В.С.) приведено її до повного хаосу, і від головного постулату – оцього «в кн. Руського»: означення прав третього, новопризаного члена Річипосполитої – народу Руського, зісталися тільки цілком непоказні сліди, не говорячи вже, що зіпхнуто його на сам кінець, замість від нього, як головного постулату почати» [35, с.367]. До речі, зміст укладеної угоди залишався таємницею для переважної більшості старшин, не кажучи вже про козацтво.

Розпуск І. Виговським війська та його повернення до Чигирина виявилось великою стратегічною помилкою, так як російське командування, не без підстав сподіваючись на підтримку частини лівобережної еліти, козаків і поспільства, у кінці жовтня 1658 р. розпочало вторгнення в Україну. Відбити його лише власними силами лівобережні полковники не спромоглися, а тому боротьба набирає довготривалого характеру (до липня 1659 р.). Воєнні дії й перехід на бік ворога частини лівобережних старшин і козаків посприяли зближенню угруповань «самостійників» та «автономістів» І. Виговського. Про це промовляє зміст «Пунктів Івана Виговського...», що передбачали приєднання до «Великого Руського Князівства» Подільського, Волинського і Руського воєводства, зміцнення гетьманської влади (запровадження принципу її спадковості) та ін. Фактично вони передбачали витворення у межах федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта зі значно більшим обсягом політичного суверенітету ніж його мало Велике Князівство Литовське [19, с.340-350; 42, с.265-268]. Проглядалася також спроба гетьмана консолідувати еліту. Зокрема, дозволив козакам усіх полків (за винятком Подільського, Брацлавського, Київського і Прилуцького), а також запорожцям обрати представників до складу посольства, яке виїхало до Варшави для ратифікації Гадяцького договору [39, с.112-115]. Проте воно не проявило наполегливості й принциповості в обстоюванні інтересів Великого Князівства Руського, а І. Виговський капітулював, погодившись прийняти усі вимоги польської сторони [21, с.348-352; 42, с.268-271; 52, с.199-212].

Непоступливість польської еліти у визнанні за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта у складі Речі Посполитої, її цинічна відмова від ратифікації головних пунктів уже укладеного Гадяцького договору викликали гостре невдоволення у переважній

більшості старшини усіх угруповань як політикою Варшави, так і капітулянтством гетьмана. Розповіді членів посольства про скорочення реєстру до 30 тис. осіб, збереження унії, повернення шляхти до маєтків та ін. викликали масове обурення у козацтва й поспільства. Особливо великих масштабів воно набрало на Лівобережжі, старшина і козацтво якого чудово усвідомлювали, що реалізація договору означатиме в першу чергу для них, а не для «старинного» козацтва Правобережжя, позбавлення соціальних завоювань революції [32, с.238]. Як наслідок, гетьман, втрачаючи залишки авторитету, не маючи опори навіть серед своїх соратників, перетворювався на політичного «невдачу». Параліч його волі й несприйняття більшістю старшин ратифікованої угоди стали основною перешкодою на шляху до перетворення блискучої Конотопської перемоги (7 липня) у політичний тріумф над Московією. Їхня короткозора відмова від завершення звільнення від окупованих росіянами теренів і розпуск 12 серпня війська вже через 2,5 місяці обернулася катастрофою для козацької України, а саме: укладенням Переяславського договору 1659 р.

У кінці серпня промосковське угруповання лівобережних старшин з ініціативи переяславського полковника Т. Цицюри розпочало повстання проти І. Виговського, не без підстав сподіваючись на мілітарну допомогу Московії. За активного сприяння духовенства, воно разом з козаками добровільно присягнуло (до середини жовтня) на вірність царю. Масові заворушення почали набирати обертів й у Правобережжі. Як констагував обозний коронний А. Потоцький (у листі від 13 вересня), «... по усіх містах тільки руки до Небес підносять (міщани – В.С.), як би то ляхів виколоти, також, коли його знайдуть, то відразу ж колять» [55, s.261]. Гетьман не міг покластися ні на генеральних старшин, ні на полковників. За свідченням очевидця, «... жодної душі козацької не має при ньому... навіть старшина, принаймні, до нього не йде» [55, s.261]. Старшини «самостійники» почали згуртовуватися навколо Ю. Хмельницького як потенційного володаря булави. Спроба гетьмана 21 вересня переконати військову козацьку раду у корисності для Війська Запорозького укладеного Гадяцького договору ледь не закінчилася для нього трагедією (врятував життя втечею) [15, с.307; 21, с.370-374; 29, с.16-22; 37, с.164-165; 53, с.449-452]. Вчорашні соратники (С. Богданович-Зарудний, Т. Носач, Г. Гуляницький, Г. Лісницький й інші) не тільки приєдналися до «самостійників», але й відіграли важливу роль у позбавленні його влади. Зібрана військова рада (в роботі якої взяла участь й частина запорожців) 23(24) вересня обрала гетьманом Ю. Хмельницького.

Проте усунення І. Виговського не привело ні до зміцнення позицій «самостійників», ні до віднайдення порозуміння з угрупованням промосковської орієнтації. Компроміс зі «шляхетським» угрупованням виявився згубним для перших з них, бо його представники продовжували зберігати ледь не панівні важелі впливу на функціонування нового уряду та старшинських рад. При цьому не відмовилися від ідеї домагатися автономії козацької

України в складі Речі Посполитої, тим паче, що отримали від короля й сейму нобілітацію й маєтки. Їхній курс на «автономізм» (у невиразній формі, бо програма витворення «Великого князівства Руського», так і не стала для них серцевиною політичної програми, часто-густо скоював прагнення «самостійників» домогтися фактичної незалежності у вигляді «протекції-опіки».

Вкрай негативні наслідки мало й вкорінення у ментальність більшості старшин (усіх угруповань) алгоритму вичікувально-пасивного стереотипу поведінки в обстоюванні державних інтересів, породженого дивовижною здатністю задовільнятися мінімумом. Звідсіля нестача волі, самопожертви, цілеспрямованості в досягненні стратегічної мети, безхребетність і боязнь ризику, безініціативність тощо. Не покладаючи на власні сили й уникаючи боротьби, сподівалися домогтися успіху, як правило, шляхом невмотивованих поступок, невиправданих компромісів та політичної гри на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією, Кримом й Османською імперією тощо. Вперше особливо яскраво це проявилось під час спроби впровадження у життя «Жердевських статей» у другій половині жовтня 1659 р. Відсутність консолідації, страх найвпливовіших правобережних старшин перед загрозою потенційних репресій з боку Москви, запопадливе угодовство лівобережних – не лише не дозволили відстояти їх на Переяславських переговорах, але й призвели до суті до згоди піти на ліквідацію державних інституцій, звівши їх до автономних територіально-адміністративних органів. Ця зовнішньополітична катастрофа в значній мірі стала результатом «... не витравленого до кінця комплексу бездержавного підданого, який паралізував здатність системно опиратися зовнішньому тиску. Напрочуд виразно ця ахіллесова п'ята більшої частини еліти Гетьманщини далася взнаки тоді, коли Москва, відкинувши з порога Жердевські статті, вирішила пограти м'язами» [25, с.180].

І саме з цього часу починає виразно проглядатися тенденція перетворення частини лівобережної старшини у регіональне угруповання зі своїми пріоритетами деструктивного характеру як для елітотворення, так і для цілісності Української держави. Його прикметними рисами ставали: заміна державної ідеї незалежності на прагнення зберегти «козацьку автономію» з адміністративно-територіальним самоврядуванням; започаткування (не без вирішального впливу духовенства) сприйняття образу особи царя не як протектора (опікуна) Гетьманщини, а, як і в росіян, «... земного бога», котрий розпоряджається життям і смертю підвладних на тих же підставах, що й Бог» [46, с.22], яке ставало підґрунтям формування у них культурно-психологічного архетипу малоросійства. Найточніше і найбільш образно розкрив його природу талановитий письменник і поет Є. Маланюк: «Це – національне пораженство», «хитливість» і «зрадливість», «... тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм», «... яскравий прояв паралічу політичної волі й думки...» [40, с.18-19].

Зразком такого «внутрішньонаціонального каліцтва» [40, с.18] слугує лист ніжинського протопопа М. Филімоновича до наказно-

го гетьмана П. Дорошенка (1661 р.), в якому докоряв тому за прагнення возз'єднати козацьку Україну. Підкреслював, що «... коли вам ляская политика смачная, влоске и французке строї любии, и латинское просхитаство (?) и високоє уміє (?) вядячо, живіте ж собі здорові и хлубітеся з ляскою вольності і Гадяцьких пунктов, а нас, людей простих, невинних і скромних, зоставте жити простаков з простаками, русь з руссю, православних з православними ви Переяславської так отчочей (?) раді и пунктах, а не сильте нас гвалтом и не примушайте до своїх з ляхами мальованих вольностей, але дайте нам спокойное, хоч в неволі московской, жите... туюко нам дайте покой, поневаж не однарово ведугт вашей давней и репутацией хресціанской, корсунской и черкасской, тут в сям краю не козаки. але бурняки (?), не молодици добрії, але кошелнакі...» [18, с.31-32]. Приблизно ж такі ознаки політичного світогляду сповідував наказний гетьман Лівобережжя Я. Сомко (з-поміж інших найбільш переконливий автономіст). У листі від 27 жовтня 1661 р. до Ю. Хмельницького протиставляв «нашу» Україну Правобережній («вашій») Україні, відмовлявся домагатися виведення російських підрозділів з міст (під проводом, що, мовляв, не він їх туди вводив) і самостійно розв'язувати проблему возз'єднання Гетьманщини, передаючи її на розсуд царя і короля [1, с.3-6].

Обурена Переяславськими статтями, правобережна старшина негайно відправила до царя посольство клопотатися про скасування тих з них, які обмежували автономію і підпорядковували Церкву московському Патріархату. Проте, як і слід було очікувати, Москва відхилила її пропозиції. Тому-то у більшості вона перейшла в опозицію до неї й почала схилитися до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. У зв'язку з чим в ході Чуднівської кампанії 1660 р. (серпень – жовтень) правобережні полки, очолювані Ю. Хмельницьким, діяли вкрай пасивно, не посліпшаючи з допомогою обложеному російському війську В. Шереметьєва (у складі якого знаходилося 6 лівобережних полків наказного гетьмана Т. Цицюри чисельністю близько 15 тис. осіб [57, с.29-30]). Як пізніше визнавали і Ю. Хмельницький, і його посланці до короля, «Військо Запорозьке» так себе поводило аби «послабити тиранські (московські – В.С.) сили» і «... повернутися до природного володаря» [20, с.56; 24, с.124-127].

Аналіз настроїв старшини промовляє, що найвпливовіші з-поміж них не прагнули домагатися відновлення суверенітету Української держави. Одні схилилися до автономії в складі Речі Посполитої, інші займали угодовсько-приспосованську позицію на кшталт «якось воно буде», а вплив «самостійників» залишався далеко не визначальним. Хоча Слободищенська битва (7 жовтня) переможила не виявила, все ж для української сторони військово-стратегічна ситуація виглядала далеко не безнадійною. За наявності волі й рішучості вести боротьбу до перемоги відкривалася реальна перспектива переломити хід кампанії на свою користь. Проте, Т. Носач, Г. Лісницький, Г. Каплонський й інші переконували гетьмана у доцільності замирення з поляками. Проти цього виступали козаки з групою старшин (прізвища

яких джерела не фіксують). Зібрана військова рада ухвалила домагатися шляхом підкупу нурадин-султана його повернення до Криму. Частина найвпливовіших старшин за сприяння І. Виговського, П. Тетері й І. Груші (котрі перебували у польському таборі) вступила у переговори з польським командуванням і 17 жовтня уклала Чуднівську угоду. Вона виявилася черговою істотною поразкою, бо, попри підтвердження змісту Гадяцького договору, скасовувала його базову політичну цінність – визнання у складі Речі Посполитої Князівства Руського [17, с.64-75; 22, с.84-95; 23, с.62-67, 72-83, 91-97; 25, с.183-184; 31, с.97-104; 33, с.245-251; 38, с.205-212; 43, с.55-57, 119-120; 48, с.97-115; 50, с.198-206; 51, с.65-74, 82-85; 52, с.376-389; 57, с.74-81, 87-92].

Її підписання загостило до меж протистояння правобережних угруповань з лівобережною старшиною, яка органічно не сприймала ідеї замирення з Річчю Посполитою. Тому цілком зрозуміло, чому вона рішуче виступила проти Чуднівської редакції Гадяцького договору. Намагаючись захистити свої соціальні і майнові інтереси, прагнула опиратися на мілітарну й політичну підтримку Московії. При цьому необхідно мати на увазі, що далеко не всі її представники були ідейно-переконаними прихильниками московської орієнтації. І в разі загрози своїм інтересам могли легко змінювати вектор політичних уподобань [25, с.187-189; 48, с.160-161, 169-173]. Правда, помилковим буде й замовчування факту існування в значній частині полкових й сотенних старшин та козаків погляду на російського царя як «пре-світлого і благочестивого» протектора православної віри, Війська Запорозького і Малої Росії [20, с.69-72; 46, с.19-22].

Окрім цього, ще одним важливими чинником нового спалаху громадянської війни стали амбіції Я. Сомка та В. Золотаренка перехопити булаву у непопулярного і безвільного Ю. Хмельницького, котрий став заручником «шляхетського» угруповання. Тому, не визнавши влади Чигирина, очолили спротив (за підтримки російських підрозділів) намірам гетьмана взяти під контроль Лівобережжя. На середину 1661 р. уряд втратив здатність впливати на політичні процеси у ньому. І не випадково на початку травня 1661 р. на Биківській старшинській раді Я. Сомко зробив першу спробу домогтися обрання себе гетьманом, зірвану протиією В. Золотаренка. Показово, що в пошуках розв'язання цієї проблеми вона не спромоглася прийняти «кращої» ухвали, ніж надати царю прерогативу призначати кандидата на гетьманську посаду («... гетьманське обрання на волю царської величності, кого він великий володар має намір зробити гетьманом» [14, с.48-49, 55-58; 33, с.343-344]. Так вперше у козацькій Україні створюється прецедент задучення іноземного монарха, всупереч традиціям Війська Запорозького, до елекційної процедури. З осені цього ж року до боротьби за булаву прилучається кошовий І. Брюховецький. У цій міжусобиці особливо яскраво проявлялися інтриги, наклепи, доноси російським сановникам і царю, а також соціально-політична демагогія.

Подібний процес спостерігався і серед правобережної старшини, в якій визріває задум усунення Ю. Хмельницького з метою заміни його знову на І. Виговського [20, с.32-36; 33, с.264-266; 48, с.148-150]. Подібний варіант перебігу подій аж ніяк не влаштовував польську еліту, бо экс-гетьман був досвідченішим політиком, який, окрім всього іншого, почав переорієнтуватися на Крим [6, с.51-52; 33, с.265; 48, с.151-152; 58, с.614]. Не виключаємо, що за протекції хана хотів домогтися відновлення «князівства Руського» [7, с.761]. Аби уникнути небажаної зміни володаря булави, польський резидент в Чигирині чернігівський воєвода С. Беневський, граючи на суперечностях між гетьманом і старшиною, переконав Ю. Хмельницького добровільно не зрікатися своїх владних повноважень. Не без підтримки частини полковників він домогся його переобрання на військовій раді (20-22 листопада 1660 р.) очільником козацької України, а також зміщення з посади генерального писаря С. Годухівського, котрий орієнтувався на Московію. На місце останнього вдало провів креатуру королівського двору П. Тетерю [20, с.36-43, 72; 24, с.128; 43, с.120-121; 48, с.148-153]. Ці наслідки дій представника польського уряду стали красномовним свідченням початку втрати і правобережною метаелітою контролю за неухильним дотриманням традиційно непорушної процедури елекції гетьманів, дозволивши сановнику чужоземної держави впливати на її перебіг. Як і у Лівобережжі, цей крок у генеральних старшин і полковників стався із-за відсутності внутрішньополітичної консолідації, наявності інтриг та висунення на чільне місце приватних інтересів. Адже основні претенденти на булаву – Г. Гуляницький, Г. Лісницький й Т. Носач також мали зацікавленість у збереженні слабкої гетьманської влади Ю. Хмельницького, плекаючи надії у сприятливий для себе час зайняти його місце.

Поява П. Тетері сприяла посиленню впливу «шляхетського» угруповання, яке вже тепер повністю контролювало діяльність уряду. Оскільки більшість полковників й полкової старшини все ж таки залишалася поза сферою їхнього впливу, воно шукало компромісу із «самостійниками». Його наслідком стала ухвалена на травневій (1661 р.) козацькій раді «Інструкція» послан на сейм. Вона спрямовувала їх домагатися не тільки реалізації статей Гадяцького і Чуднівського договорів, але й додаткових, зокрема збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб., підпорядкування козацтва виключно гетьманській владі та його непідлеглості місцевим судам (за винятком своїх козацьких), права на побілітацію за ухвалою гетьмана, участі козаків у виборах короля, права православної шляхти обіймати поперемінно з католицькою усі уряди у Волинському, Подільському, Белзькому, Руському, Холмському (?) воєводствах та Великому князівстві Литовському тощо [2, с.214-216; 54, с.87-94; 56, с.56-58]. Використовуючи суперечності між окремими старшинами, Ю. Хмельницький у 1661 – першій половині 1662 рр. спромігся проводити самостійну зовнішню та внутрішню політику в інтересах Гетьманщини. Зокрема, наді-

слане ним посольство на Варшавський сейм весною 1662 р. порушило клопотання про поновлення чинності Гацяцького договору у повному обсязі [49, s.578]. Ця його діяльність дає підстави погодитися з думкою М. Костомарова, що гетьман, попри всі свої слабкості й недоліки, все ж «... хотів для своєї Вітчизни одного – самостійності» [38, с.259].

Проте невдачі у спробах поширити свою владу на Лівобережжя, а також відсутність підтримки з боку старшинських угруповань й більшості козаків спонукали Юрія відмовитися від булави. Вперше він офіційно повідомив короля про власну неспроможність виконувати владні функції у листі від 11 серпня 1662 р.: «... у мене самого, котрий несе на своїх слабких плечах такий важкий тягар, не вистачає ні сил, ні надії утримувати у слухняності людей українських, які колихаються від найменшого вітру» [20, с.192]. 8 вересня відправив до нього посла Г. Лісницького з проханням «... дозволити йому покласти булаву, бо більше не в змозі виконувати настільки важку цю посаду повинність» [20, с.206-208, 215-216]. За таких обставин серед старшин загострилася боротьба за владу. Найбільш ймовірними претендентами були Г. Гуляницький, уманський полковник М. Ханенко, П. Дорошенко та представник короля (де-факто його особистий резидент) при гетьмані полоцький стольник П. Тетеря. На військовій представницькій раді 13 січня 1663 р. останнього обрали гетьманом [4, с.150; 5, s.95-96; 48, с.269-273].

Показово, що на цей час П. Тетеря уже не служив у Війську Запорозькому, а відтак не мав легітимного права обіймати будь-яку старшинську посаду. Постає запитання: а чому тоді став володарем булави? Як на наш погляд, вирішальну роль зіграла позиція калги-султана Селім-Гірея, з котрим П. Тетеря зустрічався напередодні елекції. Припускаємо, що шляхом обіцянок залишитися вірним союзником Криму, надійно «підстрахованих» чималою грошовою сумою, заручився його підтримкою. Аби впливати на хід ради, той направив на неї свого представника Батиршу-мурзу, якого «... кілька полковників і старшин запросили до кола...». Враховуючи, що орда розташувалася неподалік місця проведення ради й існувала реальна мілітарна загроза прояву ворожнечі, її учасники дружно проголосували за П. Тетерю. За визнанням очевидця, королівського резидента «при Війську Запорозькому» Мрачковського, булава потрапила до нього «... за особливою ласкою Божою та за допомогою присутності браташів (тобто татар – В.С.), бо всі близько Чигирина стали» [5, s.95-96; 28, с.58-59]. Збереглися свідчення гінця Селім-Гірея до Бахчисараю Кемал-мурзи, що саме калга-султан вчинив гетьманом П. Тетерю [11, арк.238]. Отже, вперше в роки революції власне зовнішньополітичний чинник став визначальним в елекції гетьмана.

Прийшовши до влади, П. Тетеря відразу ж зробив спробу знайти порозуміння з лівобережним старшинським угрупованням Я. Сомка, до якого звернувся з листом вже 15 січня, пропонуючи вступити у перемовини [48, с.272]. Однак, на той час бо-

ротьба за владу у Лівобережжі досягла апогею, а відтак діалог, що розпочався, не мав перспектив успішного завершення (тим паче, що наказний гетьман сам виношував наміри об'єднати козацьку Україну під своїм регіментом). Як підкреслював він у листі до царя (середина липня 1662 р.), краще звільнити його з посади наказного гетьмана, але «щоб лише нами задніпрани не володіли, бо це готова зрада і наша згуба» [12, арк.16]. Відбивши осінній наступ 1661 р. Ю. Хмельницького, Я. Сомко в кінці квітня 1662 р. на Козелецькій раді домігся обрання себе гетьманом («до государевого наказу»), проте, внаслідок інтриг єпископа Мефодія, В. Золотаренка та кошового гетьмана І. Брюховецького, Москва не визнала легітимності цієї ухвали [26, с.272-284; 33, с.360-367; 36, с.176-189; 38, с.246-255; 48, с.238-243]. Відтак боротьба за владу продовжувалася, яку та роздмухала з метою послаблення політичної ролі старшини. Прагнула перетворити її на покірливих виконавців своєї волі, усунувши від влади осіб, спроможних обороняти Українську державність.

Упродовж 1661-1662 рр. російські урядовці помітили, що Я. Сомко, В. Золотаренко й інші полковники, попри переважно показову лояльність, залишалися поборниками збереження політичної автономії. Особливе занепокоєння викликала постать Я. Сомка, котрий ратував за встановлення міцної гетьманської влади авторитарного типу (на зразок Б. Хмельницького), централізованої системи управління, виокремлення козацтва в привілейований стан із забороною поповнення його лав поспільством, невтручання російських воєвод та військових чинів у всі сфери внутрішнього життя України тощо [27, с.47-50; 32, с.246-248, 255-257; 33, с.363-368, 383-386; 48, с.231-232, 235-236, 244-250, 290-294]. Лякала їх й різноманітна інформація про його наміри визнати владу польського короля чи хана і порвати з Московією. Наприклад, влітку 1662 р. Г. Ромодановській отримав відомості, що Я. Сомко та Ю. Хмельницький підтримують контакти для того, аби «... їм, об'єднавшись, побрататися з татарами і бути самостійними» [9, арк.54].

Для реалізації цих планів Москва обрала вдаль тактику, зробивши ставку на використання глибокого обурення запорожців, незаможних козаків й посполитих зловживаннями старшини, їх ненасатню жадобою до збагачення та захланністю. Тому підтримувала антистаршинські акції І. Брюховецького та запорозького полковника І. Сірка, котрі з весни 1662 р. взяли курс на проведення чорної ради [10, арк.27-36; 15, с.337-338]. Зрозуміло, що їй не могли не імпонувати заяви кошового гетьмана про доцільність ліквідації Гетьманщини на користь створення «Малоросійського князівства», очолюваного окольничем, князем Фьодором Ртіщевим, з наступною конфіскацією маєтностей старшини [14, с.101; 34, с.28-29, 35-36]. Тому з осені цього ж року однозначно робить ставку на І. Брюховецького, як основного претендента на гетьманську булаву, котрого мала обрати чорна рада. Пізніше цар у власноручному листі до Г. Ромодановського підкреслював: «... пильнувати надзвичайно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно ві-

ний, тому що очі наші бачив і давав обіцянки, а Сомка б з товаришами в жодному разі при ньому не хвалити, щоб цим йому не досаджати» [36, с.215]. Внаслідок чого помітно зміцнюються позиції запорозького (радикального) угруповання старшини.

Відомо, що за сприяння царського уповноваженого князя Д. Велико-Гагіна Ніжинська чорна рада (27-28 вересня 1663 р.) обрала гетьманом І. Брюховецького, якого масово підтримали запорожці та більшість рядового козацтва. Досягнувши перемоги, він вперше в революції вдався до повної заміни генеральної старшини і полковників. Не без його участі Д. Велико-Гагіна були безпричинно заарештовані наказний гетьман, 7 полковників й ряд інших старшин. Їхня доля виявилася трагічною. Добре знаючи неприязнь І. Брюховецького до Я. Сомка, В. Золотаренка та інших осіб, московські сановники вирішили усунути їх з політичного життя Лівобережної України. Тому недвозначно натякнули тому на доцільності якомога швидшої розправи над ними («негайно», щоб від них «... заколоту не було і шкоди якоїсь не вчинилося») й деяким винести смертний вирок, а інших відіслати до Москви. Відтак 28 вересня у Борзні стратили 8 осіб, включаючи Я. Сомка та В. Золотаренка, а 10 старшин відіслали до Москви. До цієї ганебної справи виявився причетним і єпископ Мефодій, який став чи не головним призвідником політичних інтриг і поборником російських інтересів [8, арк.4-5; 33, с.396-398; 34, с.47-73; 36, с.220-221; 38, с.283-286; 48, с.318-320]. Так було ліквідовано ядро автономістського угруповання Лівобережжя, яке обстоювало автономні права Гетьманщини. Його замінили маловідомі особи (Т. Миколаєнко, Д. Пісоцький, І. Плотник, Д. Єрмоленко, С. Чернець, І. Цісарський тощо) [33, с.397-398]. Показовою в цьому відношенні виявилася реакція переяславського воєводи В. Волконського на призначення переяславським полковником Д. Єрмоленка, котрий з'явився до міста з київським полковником В. Дворецьким. Він почав їх лаяти, бо, мовляв, «... лихі ви люди, свині вибилися у керівництво й обрали в гетьмани таку ж свиню, погану людину, а кращих людей, Сомка з товаришами, від керівництва відлучили...» [8, арк.22-23]. Подіяємо міркування В. Брехуненка, що «... лівобережна еліта була обезкровлена й фактично наново сформована переважно з учорашньої голоти» [25, с.191].

Непросто складалася відносина між основними старшинськими угрупованнями й у правобережній Гетьманщині. Масове повернення шляхти й урядників до маєтків, їх зловживання стосовно козаків, безчинства жовнірів викликали велике обурення в козаків й більшості старшин. Незважаючи на те, що обраний П. Тетерею вектор політики, спрямований на пошук порозуміння з Я. Сомком та запорожцями був єдино вірним, а повернення ним з польського ув'язнення І. Богуна [20, с.256-257, 261, 272; 28, с.66-69] відкривали шлях до згуртування старшини, все ж цього не трапилося через явну пропольську орієнтацію й низький авторитет. На початку травня 1663 р. з невідомої нам причини у нього стався гострий конфлікт з полковником О. Гоголем. Внаслідок якого, за власним

визнанням гетьмана, «... викликав до мене таку огиду, що мене майже повністю перестали любити...» [20, с.317]. Ймовірно з цього часу група старшин розпочала готувати усунення його від влади. Деякі зі змовників узгоджували свої дії з Я. Сомком, який, вочевидь, намагався об'єднати під своєю владою козацьку Україну [20, с.318, 322-323, 331, 334-335, 339-341; 33, с.387-392].

Серед них перебував і паволоцький полковник І. Попович, котрий розпочав повстання у Паволочі (кінець травня – перша декада червня), яке виявилось локальним й було швидко придушене генеральним осавулом П. Дорошенком. Показово, що І. Попович в універсалах до населення зі закликами підніматися на боротьбу використовував і відозви «... надісланими від Самченка» [3, с.499]. Становище гетьмана було критичним і його життя «висіло на волосині». Чимало старшин відмовилося від його підтримки (за його ж визнанням, сталося «... перетворення домашніх овець у хижих вовків, котрі подали привід скаженому зраднику попу підняти знамено бунту...»). Ситуацію для нього врятувала лише підтримка ординців, дякуючи якій вдалося зберегти, як він стверджував, «... цілісність Української твердині, уже нахиленої до падіння» [20, с.326-327]. Недарма королівський резидент при Війську Запорозькому С. Венславський 7 липня в листі до короля констатував той факт, що власне татари є «... охоронцями його життя і управління...» [20, с.335]. Проведене слідство над захопленням І. Поповичем з'ясувало причетність багатьох зі старшин до змови проти П. Тетері [20, с.335, 340].

Отже, громадянська війна, спровокована грубими помилками І. Виговського, а також втручанням Московії у внутрішньополітичне життя козацької України, розкололи політичну еліту на ряд угруповань, що повели боротьбу за владу. Вона стала головним деструктивним чинником руйнації унітарного устрою держави, утворення Лівобережної Гетьманщини й виокремлення Запоріжжя в автономне державне утворення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 3. Відділ козацький. № 81. 6 арк.
2. Архів головний актів давніх (Варшава). Ф. 357. Спр. 124/147 б/а.
3. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. Спр. 402. 758 арк.
4. Бібліотека Національна (Варшава). ВР. Спр. 6643. 348 арк.
5. Бібліотека Національна (Варшава). ВР. Спр. 6974. 125 арк.
6. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. Спр. 1065. 632 арк.
7. Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. Спр. 5. 1358 арк.
8. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15402-15403. 69 арк.
9. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15409. 73 арк.
10. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 10. 62 арк.
11. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. II. Спр. 15425-15487. 262 арк.

12. Національна наукова бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. IP. Ф. II. Спр. 15544. 24 арк.
13. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип Э. Праца, 1863, Т. IV: 1657-1659. 276 с.
14. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип Э. Праца, 1867, Т. V: 1659-1665. 335 с.
15. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип В.В. Праца, 1872, Т. VII: 1657-1663, 1668-1669. 398 с.
16. Акты Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип А. Катанского и К, 1892, Т. XV: 1658-1659. 492 с.
17. Гордон П. Дневник 1659-1667. Москва: Наука, 2002. 315 с.
18. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // *Сіверянський літопис*. 1999. № 3. С. 3-34.
19. Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // *ЗНТШ*. Львів, 1991. Т. 222. С. 327-350.
20. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев: В университетской типографии, 1859. Т. IV. 464 с.
21. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. III. 600 с.
22. Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. Piotr Borek. Kraków: Collegium Columbinum, 2006. 247 s.
23. [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1922. 123 s.
24. Mercuriusz Polski / Oprac. Adam Przyboś. Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960, 490 s.
25. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 503 с.
26. Востоков А. Козелецкая рада 1662 года // *Киевская старина*. 1887. С. 269-284.
27. Газин В.В. Яким Саммко: на шляху до гетьманської булави (політичний портрет діяча періоду Руїни Української козацької держави // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 44-54.
28. Газин В. В. Павло Тетеря. Київ: Арій, 2013. 224 с.
29. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії // *ЗНТШ*. Львів, 1904. Т. 59. С. 1-140.
30. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // *ЗНТШ*. Львів, 1909. Т. 89. С. 49-90.
31. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Відбитка з «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. Львів: з друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1913. 149 с.
32. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого того гетьмана обирати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 237-264.
33. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1664. Київ: Інститут історії України, 2001. 533 с.
34. Горобець В. Гетьман Руїни Іван Брюховецький та Москва. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с.

35. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
36. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва: Университетская типография. 1899. 1104 с.
37. Костомаров Н.И. Гетманство Выговского // *Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли, 1995. С. 46-167.
38. Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // *Костомаров Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли, 1995. С. 168-286.
39. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // *Гадяцька унія 1658 року*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. С. 109-127.
40. Маланюк Є. Малоросійство. Нариси з історії нашої культури (уривки). Київ: Видавництво ПрАТ «Українська прес-група, 2012. 72 с.
41. Окиншевич А. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. Київ, 1929. Ч. 1: Генеральна рада. С. 254-425.
42. Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1658-1659 / перекл. з польської проф. о. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 398 с.
43. Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. 236 с.
44. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев: ООО «Издательство «КЛИО»», 2017. 320 с.
45. Терлецький О. Історія Української держави. Львів, 1924. Т. 2. Козацька доба. 304 с.
46. Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст. // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa*. Alessandria, 2004. С. 7-37.
47. Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. 447 с.
48. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 644 с.
49. Dąbrowski J.S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661-1668 // *Studia historyczne*. 2001. R. XLIV. Z. 4 (175). S. 573-592.
50. Hniłko A. Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) // *Przegląd Historyczno-wojaskowy*. Warszawa, 1929. T. 1. Z. 2. S. 198-206.
51. Hniłko A. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Oświęcim: Napoleon V, 2012. 112 s.
52. Kroń P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczypospolitą, a Moskwą w latach 1658-1660. Warszawa: WUW, 2008. 452 s.
53. Kroń P. Unia Hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1669 roku // *350-lecie unii Hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008. S. 439-457.
54. Mironowicz A. Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // *Granice i pogranicza. Historia codzienności i dowiadczeń*. Białystok, 1999. T. 1. S. 84-89.
55. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą, Apostolską i Ukrainą*. Białystok, 2012, S. 243-262.

56. Ochmann S. Sejmy lat 1661-1662. Przegrana batalia o reforme ustzoju Rzeczypospolitej. Wrocław, 1977. 278 s.
57. Ossoliński L. Cudnów-Słobodyszczce 1660. Zabrze: Wydawnictwo infort-editions, 2008. 111 s.
58. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przelomie lat 1660-1661 // *Przegląd historyczny*. 1954. T. 45. Z. 4. S. 609-634.

В. В. Степанков

**Раскол политической элиты и борьба группировок
во время гражданской войны в казацкой Украине
(март 1658 – июнь 1663 гг.)**

В статье исследуется проблема деструктивного влияния гражданской войны на консолидацию политической элиты. Выяснено причины обострения борьбы между ее основными группировками во времена гетманата И. Выговского и устранения его от власти. Установлено, что переход булавы к рукам Ю. Хмельницкого не благоприятствовал сплочению элиты. Заключение им Чудновского договора стало толчком к обособлению левобережной старшины, которая при поддержке царя взяла курс на создание левобережной Гетманщины. Борьба между собой группировок Я. Сомка и В. Золотаренка в условиях нарастания недовольства запорожцев и обедневшего казачества обогащением старшин, ослабила политическое влияние последних. За таких обстоятельств кошевой И. Брюховецкий, опираясь на поддержку рядовых казаков и помощь Москвы, добился избрания себя гетманом Левобережья (июнь 1663 г.). Так произошел раскол элиты, приведший к разрушению унитарного устройства Украинского государства.

Ключевые слова: политическая элита, группировка, казацкая старшина, борьба, казацкая Украина, гетман, Правобережье, Левобережье, Запорожье.

Vitaliy Stepankov

**The split of the policy elite and the struggle of its forces during
the Civil War in Cossack Ukraine (March 1658 – June 1663)**

The article examines the problem of the destructive impact of the Civil War on the consolidation of the policy elite. The reasons for the intensification of the struggle between its main groups during the period of Hetmanate of I. Vygovsky and the later elimination of him from the post of Hetman are explained. It was determined that the switch of the mace to the hands of Y. Khmelnytsky did not contribute to the consolidation of the elite. The conclusion of Chudnivsky Treaty was the impetus for the separation of the prosperous class of Cossacks of Left Bank, that with the support of the king, was set to exclude the Hetmanate of Left Bank. The struggle for power between the forces of Y. Somko and V. Zolotarenko, under the conditions of the increase of dissatisfaction of Zaporozhian Cossacks and the impoverished Cossacks with the enrichment of the elders, weakened the political influence of the latter. Under these circumstances, I. Briukhovetsky, the commander of Cossack camp, relying on the support of The Common Cossacks and the help of Moscow, achieved the election of himself as the Hetman of Left Bank (June 1663). Consequently, there was a split of the elite that led to the destruction of the unitary system of the Ukrainian state.

Key words: policy elite, forces, the prosperous class of Cossacks, struggle, Cossack Ukraine, Hetman, Right Bank, Left Bank, Zaporizhzhya.

Отримано: 12.07.2018